II. Een tegendraadse traditie

Een vrouw die ervoor koos om voor lange tijd, misschien zelfs voor de rest van haar leven, mannenkleren aan te trekken en een mannelijk beroep uit te oefenen nam een zeer ingrijpende beslissing. Verandering van sekse betekent de verandering van het diepst gewortelde aspect van de identiteit, en de noodzakelijke geheimhouding veroorzaakt een totale breuk met het verleden en met de vertrouwde omgeving. De transformatie moest daarbij van het ene op het andere moment voltrokken worden, zodat er van aarzeling of gewenning geen sprake kon zijn. De motieven voor zo'n radicale verandering moeten dus zwaarwegend zijn geweest.

In een aantal gevallen, meestal voor de rechtbank, soms in autobiografische geschriften, hebben de vrouwen zelf hun motieven uiteengezet. Hoe interessant het ook is om te horen wat de vrouwen zelf te zeggen hebben, het is vanzelfsprekend dat hun eigen verklaringen bedoeld waren ter zelfrechtvaardiging. We kunnen ervan uitgaan dat ze de nadruk hebben gelegd op die motieven die hen tot op zekere hoogte verontschuldigden, die min of meer sociaal acceptabel waren of die konden worden beschouwd als verzachtende omstandigheden. Zo noemden ze vaak vaderlandsliefde als motief om dienst te nemen.

Ook waar de vrouwen niet bewust gelogen hebben, kunnen de redenen die zij opgaven heel goed rationalisaties zijn geweest, die niet alleen voor het gerechtshof en in de publieke opinie aanvaardbaar waren, maar ook voor henzelf. Wij nemen aan dat voor velen andere, minder uitgesproken en minder bewuste overwegingen ook een rol hebben gespeeld.

Een onthullend voorbeeld van een mengeling van motieven, zelfrechtvaardiging en, zoals blijkt uit het feit dat ze er telkens weer op terugkwam, twijfels aan de juistheid van haar daden, vinden we bij Maria van Antwerpen, die zowel in haar autobiografie als voor de rechter telkenmale probeerde zich van blaam te zuiveren. Maria was een gecompliceerd geval omdat ze ook andere vrouwen het hof maakte en met hen trouwde, en omdat haar autobiografie door een

ander werd opgeschreven. Haar dossier verschaft echter voorbeelden van bijna elk denkbaar motief en rechtvaardiging.

In de eerste plaats benadrukte ze dat God, de natuur en het lot haar travestie hadden voorbeschikt. Haar ouders hoopten en rekenden op een jongen, een zevende zoon, die ervoor zou zorgen dat het zozeer ontbeerde geluk de familie weer toe zou lachen. Meermalen heeft ze het, ook voor de periode wanneer ze nog als vrouw door het leven gaat, over haar 'mannelijk gemoed'. Even verder in haar autobiografie staat: 'Het heeft mijzelver dikmaals verbolgen gemaakt dat Mevrouw de Natuur zo onmededogend, tegens mijn neiging en gemoedsdriften met mij gehandeld heeft.' In ditzelfde geschrift wordt uitgebreid beschreven hoe ze, in moeilijkheden geraakt, een ingeving uit de hemel ontving en dat ze erop vertrouwde dat de hemel haar behulpzaam zou zijn en God haar de kracht zou geven. Haar succes beschouwde ze als bewijs dat ze die zegen ontvangen had.

Ze zag haar travestie als een 'hemelse voorziening', en Gods zegen was belangrijk voor haar. Ze was katholiek en gaf haar godsdienst niet op toen ze met een protestants meisje trouwde. Voor de rechtbank verdedigde zij zich tegen de beschuldiging dat zij door haar huwelijk met een andere vrouw de goddelijke wetten had geschonden met het argument dat ze haar echtgenote slechts 'voor zuster' had aangenomen. Ze verklaart verder dat 'niemand het lot, dat over hem beschoren is, ontvlieden kan'.

Verschillende keren benadrukt Maria dat anderen haar hadden aangemoedigd: een van haar meesters had haar voor zijn eigen amusement als dienstknecht gekleed aan tafel laten dienen; een andere had gezegd dat ze de manieren van een dragonder had en dat mannenkleren haar uitstekend stonden. De tweede keer dat ze tot travestie besloot, deed ze dat vooral op aandrang van een vriendin, Cornelia Swartsenberg, die zwanger was en een echtgenoot nodig had.

Bovendien was ze er beide keren toe gedreven door pure armoede, de eerste keer omdat ze midden in de winter uit haar betrekking als dienstmeid was ontslagen en in een vreemde plaats op straat was gezet. Eenmaal man geworden, was het logisch dat ze trouwde om geen argwaan te wekken. De tweede keer dat ze soldaat werd, was de redenatie omgekeerd. Weer deed ze het om aan armoede te ontkomen, want nu ze getrouwd was met een zwangere vrouw, moest ze geld verdienen om haar gezin te onderhouden. En, zoals ze

op het moment van de eerste travestie overwoog, welke andere wegen stonden er open voor een berooid meisje? Ze wilde geen hoer worden en de enige manier om een 'reine en zuivere maagd' te blijven was om man te worden. Meermalen komt ze op dit onderwerp terug: Kersteman laat haar bijvoorbeeld zeggen dat 'de vrees van onteerd te worden, altoos veel schrikkelijker indrukselen op mijn gemoed als de dood heeft gemaakt'. Na een mogelijk ingevoegde episode over het droeve leven van een hoertje dat 'hij' verdedigd had, staat er: 'ik kon daar uit besluiten, dat ik zonder de hemelse voorziening van de wapens omgord te hebben, mogelijk tot dezelfde staat zoude vervallen zijn'.

Trouwens – zo verdedigde ze zichzelf verder – ze was de enige niet: er waren meer vrouwen geweest die dat gedaan hadden, en die als eervol en heldhaftig beschouwd werden en er zelfs voor beloond waren. Ten slotte: wie kon thuis blijven zitten nu het land bedreigd werd door Franse troepenmachten? Ze zei dat ze dienst had genomen 'ter liefde, genegenheid, en als loutere zucht voor het vaderland'. Ze benadrukte het motief van vaderlandsliefde vooral tegenover de krijgsraad in 1751.

Vooral in het verhoor van 1769 heeft Maria verschillende uitspraken gedaan die erop wijzen dat ze, hoewel uiterlijk een vrouw, zich toch geheel – geestelijk en lichamelijk – een man voelde. Op dit aspect van haar persoon wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

Weinig gevallen waren zo gecompliceerd en zijn zo goed gedocumenteerd als dat van Maria.[1] Zoals gezegd waren er verschillende soorten van travestie met bijbehorende beweegredenen. Tijdelijke maskerades bij carnavaleske festiviteiten waren in heel Europa een bron van vermaak en functioneerden van oudsher als een vlucht uit de werkelijkheid. Bij lange of gevaarlijke reizen was het een voor de hand liggende en min of meer geaccepteerde veiligheidsmaatregel dat een vrouw zich in mannenkleren stak: ze was beter beschermd tegen opdringerige mannen en een minder vanzelfsprekende prooi voor dieven.[2] Maar een reis in mannenkleren gaf tevens de gelegenheid om deel te hebben aan mannelijke bewegingsvrijheid en mannelijke privileges. Na hun kennismaking met die bewegingsvrijheid, in letterlijke en figuurlijke zin, besloten sommige vrouwen dan ook om hun vermomming een meer permanent karakter te geven. Misschien kozen ze voor mannelijke reiskleren in de eerste plaats vanwege de vrijheid en het avontuur. Zo reisde Maria ter Meetelen in

mannendracht door Spanje en nam daar uiteindelijk dienst bij een regiment Friese dragonders. De gewoonte om op reis mannenkleren te dragen kon de stap naar een meer permanente travestie vergemakkelijken.

Bij alle beslissingen om 'man te worden', moet het feit dat vrouwelijke travestie een erkend fenomeen was, en zelfs haar eigen traditie had, beschouwd worden als een essentiële achtergrond. Verschillende geschiedenissen en uitspraken gaven ons aanknopingspunten voor een beschouwing over dieper liggende motieven van psychologische en seksuele aard. (Zie hoofdstuk 3.) We richten nu eerst onze aandacht op de drie soorten persoonlijke motieven die de vrouwen zelf het meest noemden: het volgen van familie of geliefden, verdediging van het vaderland, en armoede. We noemen ze respectievelijk het romantische, het patriottische en het economische motief.

LIEFDE

De reis naar Oost-Indië duurde gemiddeld zo'n zes tot acht maanden.[3] Mannen die aanmonsterden bij de voc wisten dat ze hun vaderland voor ten minste een jaar verlieten, terwijl velen van hen in Azië voor langere perioden dienst deden als matrozen of soldaten. Men wist ook dat een groot aantal van hen die naar Indië vertrokken, nooit meer naar huis terugkeerde. Recente tellingen tonen aan dat tweederde van de manschappen die naar Indië gingen, niet op voc-schepen huiswaarts voer.[4] Het is begrijpelijk dat er vrouwen waren die slechts met moeite van hun naar de Oost vertrekkende man of geliefde konden scheiden. De voc vervoerde als regel geen vrouwen, en hoewel er ook wel vrouwen als verstekelingen meevoeren, gaf een vermomming als matroos nog de beste kans van slagen voor vrouwen die naar de Oost wilden.[5]

Sommige verhalen van deze vrouwen die zo bij hun geliefde wilden blijven, zijn hartverscheurend. De geschiedenis en de persoon van Maria Elisabeth Meening kunnen daarentegen nauwelijks 'romantisch' worden genoemd. Zij verdiende, verkleed als matroos, haar overtocht naar Indië als maîtresse van de kapitein. Dit is het enige ons bekende geval dat, zij het vervormd, de situatie in 'Daar was laatst een meisje loos' weerspiegelt. Maar toen bekend werd dat Maria een vrouw was, moest de kapitein haar opgeven. Hij bevrijdde zich van zijn verantwoordelijkheid voor haar door een beman-

ningslid te dwingen met haar te trouwen in een ceremonie 'voor de mast', een huwelijksplechtigheid die hij als kapitein van het schip wettig kon voltrekken. Maria werd naar Holland teruggestuurd, presenteerde zich bij haar nieuwe schoonfamilie, maakte hun wijs dat haar man was overleden en slaagde erin om zijn erfdeel te bemachtigen. Toen haar echtgenoot gezond en wel van zijn reizen terugkeerde, ontvoerde ze hem met de hulp van enkele vrienden nog voordat hij iemand van zijn familie had kunnen ontmoeten. Zij hield hem in haar huis gevangen, mishandelde hem dagelijks en verkwistte de goederen die hij uit Indië had meegebracht. Aldus de verklaring die haar man liet opstellen toen hij erin slaagde uit zijn gevangenschap te ontsnappen.

Verscheidene vrouwen probeerden aan te monsteren op hetzelfde schip als waarop hun man of geliefde voer. Misschien hadden zulke stellen het plan aan de Kaap of in Indië te drossen en zich als immigranten te vestigen; in zo'n geval speelden dus ook economische drijfveren een rol. In 1667 werd Engeltje Dirx van boord van het VOC-schip Oostenburg gehaald; ze had aangemonsterd als matroos op het schip waarop haar echtgenoot opperkuiper was. Een incident in 1712 op het schip Arentsduin is een goede illustratie van het verlangen om niet van een echtgenoot gescheiden te worden: terwijl het schip nog in de haven lag werd er een vrouwelijke verstekeling aan boord gevonden. Dit bleek de vrouw te zijn van de konstabel die met haar man naar de Oost wilde. Het scheepsboek meldt dat de schipper 'om het aan boord komen te beletten van die en andere vrouwen, die haar mochten willen versteken, continueel, zo bij dag als nacht, twee schildwachten totdat in zee zijn geraakt achter op de kampanje had gesteld'. Maar dezelfde vrouw wist toch aan boord te komen door zich in mannenkleren te steken en aan te monsteren als zeeman. Ditmaal werd ze pas op volle zee ontdekt, maar onbekend is of ze tot Batavia aan boord mocht blijven.

Zeker treurig liep het af met Maeyken Blomme, die zich evenmin wilde laten scheiden van haar geliefde. Ze werd na ontdekking van boord gehaald en, omdat ze prompt 'crancksinnich' werd, opgesloten in het spinhuis van Middelburg. De kosten voor haar vervoer en onderhoud werden afgehouden van de gage van haar geliefde.

Vrouwelijke matrozen of VOC-soldaten die op weg naar Indië betrapt werden, gaven vaak als motief op dat ze zich bij hun echtgenoot of familie wilden voegen. Anna Sophia Spiesen vertelde dat ze geen familie meer had in Nederland en op weg was naar haar vader

in Indië. Een vrouwelijke matroos die in 1666 op de oorlogsvloot in het Kanaal werd ontdekt, zei dat ze naar haar man in Indië had willen gaan. De verklaring voor het feit dat zij onmiskenbaar op de foute route zat, is vermoedelijk dat zij net als veel andere zeelieden tijdens de Engelse zeeoorlogen gedwongen was om van de koopvaardijvloot naar de oorlogsvloot te gaan.

Het verlangen naar hereniging met vader, verloofde of echtgenoot klonk natuurlijk als een redelijk en aanvaardbaar motief, want het gaf blijk van prijzenswaardige vrouwelijke gevoelens. Soms lieten de autoriteiten zich inderdaad vermurwen. Zo kreeg Jannetje de Ridder, die al voor aankomst aan de Kaap was ontdekt, toestemming haar reis voort te zetten als vrouw om zich bij haar familie in Oost-Indië te kunnen voegen 'uit welker liefde en ten welken einde zij haar in mannelijk gewaad verkleed hadde'.

Het kwam bij de vloot vaker voor dan in het leger dat een vrouw ontdekt werd die haar echtgenoot of geliefde volgde. Soldaten in het leger konden in vredestijd samenwonen met hun vrouw en kinderen. Het volgen en zoeken van een geliefde in het leger was echter een populair thema in de achttiende-eeuwse romans en we vinden het ook vaak in laat-achttiende- en negentiende-eeuwse liedjes. In onze bronnen vonden we dit motief slechts een enkele keer. Johanna Martens werkte in 1839 als dienstmeid in Amsterdam en was verliefd geworden op een fuselier. Haar werkgever verzette zich tegen deze omgang, en daarom liep Johanna weg. Ze besloot toen haar haren af te snijden en mannenkleren aan te trekken om zich als soldaat bij haar geliefde te kunnen voegen. Ze werd in Amsterdam voorlopig aangenomen als soldaat, maar moest zich in een kazerne in Utrecht melden. Uit geldgebrek pleegde ze onderweg kleine diefstallen en daarvoor werd ze gearresteerd. Haar advocaat legde bij zijn verzoek om clementie sterke nadruk op de romantische achtergrond: ook al was haar liefde voor de fuselier 'buitensporig' geworden, liefde bleef voor de mens 'een bron van de edelste gevoelens'.

Niet alleen liefde voor haar man, maar ook haat kon een getrouwde vrouw ertoe drijven mannenkleren aan te trekken. Lumke Thoole verliet haar echtgenoot, met wie ze in Emden getrouwd was, en ging in Amsterdam als dienstknecht werken. Een vrouw die op de Kaap woonde, werd aldaar in 1675 betrapt in matrozenkleren, nadat ze was weggelopen bij haar man. Soms waren ontsnapping aan een echtgenoot en het volgen van een geliefde gecombineerd. In 1761 werd een luitenant-ter-zee verliefd op Johanna Catharina van

Cuijlenberg, een getrouwde vrouw. Johanna verliet haar echtgenoot en voegde zich bij haar minnaar, die voor haar een fraai mannenkostuum had gekocht, bestaande uit 'een blauwe jas, kamizool, broek met vergulde knopen, mansschoenen, en een hoed met een witte pluim met een kokarde en een degen'. Zo uitgedost hield ze zich verborgen voor haar echtgenoot én voor de autoriteiten, die overspel niet licht opnamen. Voor die vrouwen van wie we weten dat ze getrouwd waren, was travestie kennelijk een manier om bij hun echtgenoot te blijven, of om hem juist te ontvluchten. Ook bij de niet-Nederlandse vrouwen vinden we dikwijls het romantische motief terug. Een voorbeeld uit vele is de Engelse Margaret Thompson, die zeventien jaar oud matroos werd onder de naam van George Thompson om haar geliefde naar Bombay te volgen.[6]

VADERLANDSLIEFDE

Evenals het romantische motief was het dienstnemen als soldaat of matroos om het vaderland te helpen verdedigen tot op zekere hoogte een legitieme reden voor een vrouw zich in mannenkleren te steken. Inderdaad vinden we in oorlogstijden telkens hausses in verklede vrouwen. Ook in de beginperiode van de tachtigjarige oorlog (1568-1648) nam een aantal vrouwen gekleed als man dienst in het leger. Een van hen, die we kennen als Margarita, werd in de contemporaine literatuur afgeschilderd als een heldin. Deze Margarita schreef een gedicht, 'de jonge dochters tot de liefde des krijgs om het vaderland te beschermen bij haar exempel vermanende'. Ook aan Spaanse zijde zou in deze tijd overigens een vrouw in mannenkleren hebben meegevochten.

In de twee daaropvolgende eeuwen raakte de Republiek in een aantal land- en zeeoorlogen verwikkeld. Meermalen vermelden de bronnen krijgshaftige taal uit de mond van vrouwen die gekleed als man in die periode hebben meegevochten. Twee vrouwelijke matrozen die tijdens de eerste Engelse zeeoorlog aan boord waren ontdekt voordat het tot een treffen met de Engelse vloot was gekomen, zeiden dat het hen speet dat ze de Engelsen niet onder ogen hadden mogen komen. Maria van Spanjen verklaarde voor de Rotterdamse rechtbank dat ze dienst had genomen uit 'een grote lust om als soldaat het land te dienen'. Deze verklaring verloor aanzienlijk aan kracht toen bleek dat ze meer dan eens had aangemonsterd

en op die manier ten minste vijfenzeventig gulden aan handgeld had geïnd.

Een oorlog of oorlogsdreiging was natuurlijk een gunstige gelegenheid voor, een passende aanleiding of een laatste zetje tot gedaanteverwisseling. De sociale en economische ontwrichting, de stromen vluchtelingen en vooral het feit dat er dan op grote schaal matrozen en soldaten werden geworven, vergemakkelijkten vaak het besluit om tot travestie over te gaan. Het is heel wel mogelijk dat deze vrouwen meegesleurd werden in de algehele oorlogsroes en dat zij in hun vaderlandsliefde een rechtvaardiging zagen om de grens tussen de seksen te overschrijden. Twijfels aan patriottisme als het enige motief kunnen we echter al bij tijdgenoten vinden, zoals bij Jacobus van de Vivere, die over vrouwen die tijdens de tachtigjarige oorlog als man dienstnamen, schreef dat ze het deden 'voor het lieve vaderland, maar voornamelijk voor haar eigen eer'.[7]

Tijdens een noodsituatie geldt het 'nood breekt wet'. Dit kan betekenen dat indien nodig de gebruikelijke scheidslijn tussen de seksen tijdelijk wordt opgeheven, of minder strikt wordt nageleefd.[8] Wanneer het overleven van de gemeenschap dat vereist, mogen vrouwen mannenrollen op zich nemen. Dit mechanisme is niet alleen zichtbaar in traditionele gemeenschappen, maar ook in moderne westerse landen, bijvoorbeeld tijdens de eerste en tweede wereldoorlog. In sommige gevallen wordt het vrouwen niet slechts toegestaan om aan het thuisfront de mannenrol waar te nemen, maar zelfs om mee te vechten op het slagveld. De enige periode van de Nederlandse geschiedenis waarin vrouwen als vrouw deelnamen aan de eigenlijke strijd, was gedurende de eerste jaren van de tachtigjarige oorlog. Bij de belegering van Haarlem en andere steden vochten de vrouwen actief mee, zij aan zij met de mannen. Een van hun methoden was om vanaf de stadsmuren kokende pek te gieten op de vijandelijke soldaten. De bekende zeventiende-eeuwse jurist en geschiedschrijver Hugo de Groot schreef daarover dat 'zodra God, vaderland en vorst in het geding waren, een verwoede haat hen [de vrouwen] meermalen de betamelijkheid en de plichten van hun sekse deed vergeten'.[9] De Haarlemse Kenau Symonsdochter Hasselaar werd zelfs een nationale beroemdheid en werd beschouwd als een heldin. De negatieve betekenis van de aanduiding 'kenau' is pas in de negentiende eeuw ontstaan.[10]

Van het vervagen van de strikte scheidslijnen tussen mannen- en vrouwenrollen in een crisissituatie zijn vele voorbeelden te geven. In

het Franse leger ten tijde van de revolutie en onder het bewind van Napoleon namen tientallen als man verklede vrouwen dienst.[11] Zelfs in onze eeuw zien we dit verschijnsel. De Duitse psycholoog Ralph Pettow, die in 1922 een boek over travestie publiceerde, voegde er een hoofdstuk aan toe dat speciaal gewijd was aan dit verschijnsel tijdens de eerste wereldoorlog, waarin hij onder meer melding maakt van een vrouwelijke luitenant der huzaren in het Duitse leger.[12] De travestietraditie wordt dan ook vooral zichtbaar in tijden van oorlog. Dat in Nederland het fenomeen eerder lijkt te zijn verdwenen dan elders, hangt dan ook ongetwijfeld samen met het feit dat ons land na 1814 nauwelijks meer in oorlogen verwikkeld is geweest.

ECONOMISCHE NOODZAAK

Toen de Amsterdamse rechtbank in 1653 aan Anna Alders vroeg waarom zij mannenkleren droeg, antwoordde ze eenvoudig: 'uit armoede'. Dit was in het algemeen een belangrijker motief voor dienstnemen dan vaderlandsliefde. Een middeleeuws spreekwoord luidde dat er voor mannen die tot totale armoede waren vervallen, nog altijd twee mogelijkheden openstonden: monnik worden, of soldaat. Na de reformatie was er hier weinig emplooi meer voor monniken, maar aangezien omstreeks die tijd de grote bloeiperiode van de zeevaart aanbrak, was er een sterk groeiende vraag naar zeelui. In de zeventiende eeuw was de Republiek tevens een grote politieke macht geworden die het, in verhouding tot het bevolkingsaantal, grootste staande leger van Europa had. Een man kon dus altijd zeeman of soldaat worden en was dan in ieder geval van voedsel en onderdak verzekerd. Voor vrouwen, die toch al in het nadeel waren omdat ze veel minder arbeidsmogelijkheden hadden en veel lagere lonen kregen dan mannen, bestond er niet zo'n laatste redmiddel. Weliswaar was de publieke armenzorg eerder bereid om vrouwen dan om mannen te helpen, maar die hulp was niet bedoeld voor jonge, gezonde en kinderloze vrouwen. Het typisch vrouwelijke alternatief was de prostitutie, maar dat bracht veel minder zekerheid en een veel grotere verachting van de kant van de gemeenschap dan aanmonstering bij de vloot de mannen bracht. Prostitutie speelde zich af aan de zelfkant van de samenleving en was te vergelijken met bedelarij en landloperij. Ze werd in de Republiek

zelfs als misdaad beschouwd en vervolgd.

Een vermomming als man opende in theorie ook de mogelijkheid om een loopbaan met meer carrièreperspectieven te kiezen dan voor vrouwen normaal was weggelegd. Maar in de praktijk kwam dit nauwelijks voor. De verklede vrouwen waren te arm, te geïsoleerd en meestal te oud om te worden aangenomen als leerjongen of om tot een school te worden toegelaten. Een uitzondering hierop was Maritgen Jans. Voor haar vijftiende vertrok ze op zoek naar werk van het Zeeuwse platteland naar Amsterdam. Op een zijdetwijnderij verdiende ze vijf tot zes stuivers per dag, maar dat was nauwelijks voldoende voor haar levensonderhoud. Zij getuigde later voor de rechtbank dat 'alzo zij haar in deze vrouwelijke staat kwalijk konde generen en onder haar vrienden [= familie] niet dorst wederkomen' zij haar vrouwenkleren had verkocht en zich getransformeerd had tot David Jans. Ze probeerde vervolgens om dienst te nemen als soldaat, maar men vond haar te jong. Toen keerde ze terug tot haar oude beroep, als man ditmaal, en prompt verdiende ze aanzienlijk meer dan toen ze nog een meisje was. Ze werkte zich zelfs in korte tijd op tot meesterknecht.

Ook elders in Europa dreven economische motieven vrouwen tot verandering van sekse. Sullerot geeft enkele voorbeelden in haar boek over de geschiedenis van de vrouwenarbeid.[13] Zo kwam in 1678 een Deense vrouwelijke soldaat in het nieuws die zich acht jaar lang 'aus Mangel Lebensmittel in das Kriegwesen begeben [*hatte*].'[14]

Holland was in de zeventiende en achttiende eeuw relatief welvarend: er waren geen hongersnoden en de levensstandaard was er hoger dan in de rest van Europa. De Hollandse Noordzeekust was een economisch bloeiend gebied dat grote stromen immigranten en trekarbeiders aantrok.[15] Dat neemt niet weg dat er in de onderste lagen van de bevolking veel armoede werd geleden. Wie het in Holland niet kon rooien, werd aangetrokken door de verhalen van de fabelachtige rijkdommen van Indië. Veel Oostindiëvaarders kwamen even arm terug als ze gegaan waren, maar een mogelijkheid tot winst bestond er zeker. De bemanning van een schip dat terugkeerde uit de Oost, mocht in beperkte mate goederen meebrengen om zelf te verhandelen en er werd op grote schaal gebruik – en misbruik – gemaakt van dit winstgevende privilege. In een volksliedje werd deze rijkdom gebruikt om een meisje te verlokken als matroos aan te monsteren. Een matroos spreekt tot een jong meisje:

Wie wil mee naar Oost-Indië varen,
Als een held der held al door de baren.
Het schip leidt aan de ree,
Mooi meisje wilt gij mee,
Daar kunt gij veel geld en goed vergaren.
Sa, mooi meisje, luistert na mijn reden,
Als een jong matroos zal ik u kleden,
Al met een pikbroek aan.[16]

Er was weinig permanente migratie naar de Hollandse overzeese handelskolonies. Alleen op de Kaap waren nederzettingen gesticht. Maar op de handelsposten waren ambtenaren, kooplui, soldaten, handwerkslieden en kroeghouders nodig die daar voor langere tijd woonden. Binnen deze groep waren blanke vrouwen schaars en zeer gewild. Voor hen waren daar potentiële huwelijkspartners in overvloed aanwezig, dit in tegenstelling tot Holland waar er in de lagere klassen veel meer vrouwen waren dan mannen. Van Spaan schreef over de Kaap: 'de vrijsters of die de naam van jonge dochters voeren uit Holland komende, zijn er ten eerste gewild en raken er terstond aan de man, dat haar hier [in Holland] zo niet gebeuren mag, want men zoekt dat Hollandse vlees daar wat liever als die platgeneusde zwartinnetjes.'[17] Onder de vrouwelijke voc-matrozen zullen er zeker geweest zijn die aangelokt werden door de reputatie van de Oost als paradijs voor blanke vrouwen. Barchewitz, een Duits reiziger bij wie zich als medepassagiers op de retourvloot uit Batavia in 1722 zes teruggestuurde vrouwen bevonden die allen als matroos of soldaat Indië bereikt hadden, geeft dit als hun motief op. Na een opsomming van de aantrekkelijke kanten van het vrouwenbestaan aldaar schrijft hij: 'daher ich mich nicht wundere warum denen Weibesbildern das Maul nach Batavia voll Wasser gelaufen [ist].' (vert.: 'daarom verbaast het me niet dat die vrouwen bij de gedachte aan Batavia het water in de mond is gelopen'.)

Nicolaus de Graaff, die in de zeventiende eeuw als chirurgijn vijf reizen naar de Oost maakte en daarover onder meer zijn *Oost-Indise Spiegel* schreef, was zeer uitvoerig over het opvallende verschil in status tussen vrouwen in Holland en in de Oost.[18] Hij ergerde zich bijzonder aan de rijke en overdadige levenswijze van de Hollanders in Indië en vooral aan die van de vrouwen. Zo noteerde hij: 'Deze vrouwtjes [...] zijn merendeels zo prachtig, zo hovaardig, zo dartel en zo weelderig, dat zij van brooddronkenheid nauwelijks weten

hoe zij haar zullen aanstellen; zij laten haar dienen als prinsessen en hebben sommigen veel slaven en slavinnen tot haren dienst.' Hollandse vrouwen, zo vervolgt De Graaff, wilden zich daarom graag naar Indië begeven, maar dit werd door de voc tegengegaan. Vrouwen kregen van de voc zelden toestemming mee te varen, en wanneer het beleid niet zo strikt was, zo meent De Graaff, 'ik geloof dat er meer vrouwluiden op de schepen zouden wezen als manvolk'. Voor de vrouwen die de compagnie te slim af waren, heeft De Graaff geen goed woord over: dat 'is niet anders als een deel uitschot en canaille die tegen dat de schepen in zee gaan onder de matrozen komen te versteken, of komen haar in soldaats- of matrozenkleren te versteken, eten met haar aan een bak, slapen ook met haar in een kooi, tot tijd en wijle dat het uitkomt dat het vrouwluiden zijn [...]'. Aan de Kaap of in Batavia trouwen deze vrouwen of zetten een 'matrozenarakskroegje' op en raken zo in goeden doen, maar De Graaff typeert hen als 'een deel schotbeesten, spinhuishoeren, dronken straatvarkens en dieveggen, die 't in Holland niet langer dorsten [uit te] houden of dikwijls meer perikel van 't spinhuis of schavot hebben gelopen, en daarom hebben zij haar in de schepen verstoken of zijnde alzo in manskledere naar Oost-Indië gevaren'.

De Graaff beschouwde deze vrouwen als gewone misdadigsters, niet alleen vanwege dit bedrog, maar vooral ook omdat zij in zijn ogen al voor hun travestie tot het uitschot van de maatschappij behoorden. De comtemporaine biograaf van de achttiende-eeuwse Engelse vrouwelijke matroos Mary Anne Talbot voegde daaraan toe dat vrouwen 'met de mannenkleren ook de mannelijke ondeugden overnamen'.[19]

De uitspraken van De Graaff en anderen klinken ons cru in de oren, maar we hebben te veel verwijzingen naar criminaliteit gevonden om ze als pure vooroordelen opzij te kunnen schuiven. Waren vrouwen in mannenkleren als vrouw vaak al misdadigster geweest? Maakte de stap naar de andere sekse de overtreding van andere maatschappelijke regels en normen gemakkelijker? De relatie tussen travestie en criminaliteit verdient zeker nadere beschouwing.

Kortstondige travestie kon dienen als een vermomming die bepaalde vormen van oplichting mogelijk maakte, zoals voor de vrouwen die slechts het handgeld als matroos of soldaat wilden incasseren om daarna hun leven als vrouw weer op te nemen. Voor anderen bood de mannenkleding de mogelijkheid eens een avond door te brengen met boemelen en straatslijperij en soms gingen ze daarbij zover dat ze voorbijgangers molesteerden en gearresteerd werden.[20]

Een veel ernstiger vorm van crimineel gedrag dat gepaard ging met kortstondige travestie, vindt men bij de vrouwelijke leden van de dievenbenden, die in de achttiende eeuw het zuiden van het land onveilig maakten. De vrouwen in de beruchte bokkerijdersbende deden gekleed als man mee aan de overvallen en waren niet minder wreed dan de mannen. Zo was het een verklede vrouw die bij een overval rond 1740 het slachtoffer martelde door hete olie uit een brandende lamp op zijn gezicht te druppelen.[21] Zulke gevallen kunnen nog als tijdelijke travestie beschouwd worden, maar Anna Catharina Hilleghering, die zich in Leiden in 1724 bij een bende aansloot, bleef daarna permanent mannenkleren dragen. Marytje van den Hove, die lid was van een bende gewelddadige dieven en zwervers, ging haar gehele leven in travestie. Deze relatie tussen travestie van vrouwen en bendelidmaatschap komt men ook elders in Europa tegen.[22]

Mannenkleren waren ook een heel handige vermomming voor vrouwen die zich in hun eentje op het criminele pad begaven en wij hebben vele voorbeelden van dieveggen die zich tijdelijk in mannenkleren staken. Binnen het Amsterdamse criminele milieu vindt men ook bijnamen, zoals 'Griet met broek' en haar schoondochter 'de groote monsieur', die suggereren dat dit een veel voorkomend verschijnsel was. Hetzelfde geldt voor andere zeventiende-eeuwse Amsterdamse vrouwen als 'Marij Dragonder' en een wolkamster die Dirk Ghereytsdochter heette en in de wandeling 'Ruyter Dirk' werd genoemd. Een Amsterdamse visvrouw was een eeuw later algemeen bekend onder de bijnaam 'de Amazone van de Nieuwendijk'.[23]

Soms betekende het aantrekken van mannenkleren meer dan alleen een vermomming: in verschillende gevallen lijkt het of de vrouwen ook in hun criminele gedrag het vrouwelijke voor het mannelijke verwisselden. Zo was Lysbet Jacobs de Bruyn, een tweeëntwintigjarige groenteverkoopster uit Amsterdam, in mannenkleren de

leider van een bende inbrekers bestaande uit twee mannen en twee vrouwen.[24] Anna Maria Piernau, een dievegge en vrouw van een dief, kleedde zich als matroos om een rekening te vereffenen met een andere vrouw. Ze sneed de mond van haar slachtoffer open met een mes; dit 'bek opsnijden' was een typisch mannelijke wraakactie. Twee verklede dieveggen en hoeren braken in 1714 met alle regels van vrouwelijke solidariteit toen ze een vrouw die 's nachts in grote haast op weg was om een vroedvrouw te halen aanvielen, beroofden en mishandelden.[25]

Staken sommige vrouwen zich af en toe in mannenkleren om een misdrijf te plegen, andere, zoals Francina Gunningh Sloet en Johanna Martens, werden pas dief na hun beslissing om zich voor langere tijd als man te verkleden. Maar er waren ook vrouwen die zich na het plegen van een misdaad in mannenkleren staken om de justitie te ontlopen.

De dievegge Jacomijn Cornelis keerde na haar verbanning uit Amsterdam in 'bootsgezelkleren' naar de stad terug; ze werd gepakt omdat ze een schipper beroofd had. Elisabeth Sommuruell zou zich als man verkleed hebben toen ze moest vluchten omdat ze een man had vermoord die haar wilde aanranden. Stijntje Barents werd er in 1705 in Amsterdam van beschuldigd dat ze haar ouders vermoord had. Ze dook onder in de stad, 'gekleed als bootsgezel met een Engelse muts op en een pijp toeback in haar mond'. Na een paar weken werd ze gesnapt en voor de rechtbank gebracht. Aangezien ze zes maanden zwanger was, had ze ook weinig kans dat haar travestie lang onopgemerkt zou blijven. Ze werd wel veroordeeld, echter niet wegens moord, die niet te bewijzen was, maar wegens diefstallen en een ontuchtige levenswijze. Janneke Jans ten slotte was in 1658 dienster in een herberg in Breda. Toen ze ontslagen werd, brak ze in bij haar vroegere werkgever om zich alsnog het loon te verschaffen waarop ze recht meende te hebben, maar ze stal veel meer. Ze vluchtte als man verkleed naar Amsterdam waar ze dienst nam als soldaat, maar na een paar dagen werd ze ontdekt en gearresteerd.

Sommige vrouwen hadden een langdurige criminele carrière als man achter de rug, zoals de vrouw die pas als zodanig herkend werd toen ze in 1747 op het schavot te Alkmaar haar bovenlijf moest ontbloten om een geseling te ondergaan. Anna Alders, die in 1653 werd gearresteerd wegens travestie, had daarvoor al twee jaar gezeten in het Amsterdamse spinhuis. Catarijn Fiool, die in 1691 werd

gearresteerd vanwege een reeks diefstallen, was een lid van de Amsterdamse criminele onderwereld. Ze vertelde het gerechtshof dat ze zich als man had verkleed om haar minnaar kwijt te raken. Goed gedocumenteerd is ook het verhaal van Isabella Clara Geelvinck. Deze vrouw was rond 1643 geboren in Duitsland in de buurt van het Bodenmeer. Zij verliet op jeugdige leeftijd haar ouderlijk huis in mannenkleren. Nadat ze vijf jaar als ruiter en tien jaar als kok in het leger had gediend, trok ze naar Nederland en diende als huisknecht te Amersfoort. Daar stal ze zilverwerk en linnengoed bij haar werkgever, waarna ze zich om zich te vermommen weer tot vrouw transformeerde. Ze nam vervolgens dienst als meid te Utrecht, maar werd ook nu weer door haar mevrouw op diefstal betrapt. Ze mocht echter nog tot de afloop van haar dienstperiode blijven. Alvorens definitief te vertrekken besloot ze nog eens haar slag te slaan, waarna ze het huis in brand stak. Vanwege dat laatste misdrijf werd ze in 1673 tot de wurgdood veroordeeld.

Cornelia Margriete Croon vervalste lijfrentepapieren in Groningen in 1671. Nadat ze het geld geïnd had, maakte ze zich in mannenkleren uit de voeten. De schepenbank van de stad plaatste een advertentie in 's lands grootste krant, de *Oprechte Haerlemse Courant,* om haar op te sporen. Deze eer deelde ze dat jaar met drie moordenaars. Aangezien men niet van haar travestie wist, bleef ze onvindbaar. Een paar maanden later werd in Amsterdam een man gearresteerd die op straat kleine kinderen beroofde van kledingstukken en sieraden. Op grond van dit typisch vrouwelijke misdrijf ging het gerucht dat de dief een vrouw in mannenkleren zou zijn. Na een medisch onderzoek en uitgebreide ondervraging werd haar ware identiteit ontdekt. Cornelia werd overgedragen aan het hof in Groningen, dat haar tot de doodstraf veroordeelde. Dit vonnis werd op de valreep omgezet in negentig jaar ballingschap.

De misdaadcarrière van Trijn Jurriaens, geboren in Hamburg, leest als een schelmenroman. Het is dus niet verwonderlijk dat haar geschiedenis in straatliedjes werd bezongen. Zij was een gewiekst oplichtster en bedriegster, die soms als vrouw en soms als man opereerde. In die laatste hoedanigheid maakte ze onder de naam Hendrik Brughman een andere vrouw het hof. Ze wisselde met deze vrouw zelfs trouwbeloften uit en sliep met haar in hetzelfde bed zonder dat haar identiteit ontdekt werd. Misschien maakte ze werk van de vrouw om geld of cadeautjes los te krijgen, maar hoe het ook zij, na een poos wilde ze van haar verloofde af. Zij gaf voor dat ze

naar haar geboorteplaats moest terugkeren en nam afscheid van het meisje op de kade vanwaar de schepen naar Hamburg vertrokken. Maar zodra haar verloofde uit het gezicht was verdwenen, verwisselde 'Hendrik' zijn kleren voor een vrouwenkostuum en wandelde terug naar de stad.

Trijn Jurriaens probeerde ook een klassieke oplichterstruc waarbij ze als het ware een heropvoering gaf van een verhaal uit Boccaccio's *Decamerone*. Dat werd haar ondergang. Een kennis, een oude vrijster, stierf in 1679 nadat ze al haar bezittingen aan de kerk had vermaakt. Trijn verborg het lijk met behulp van een handlangster en nam toen de plaats van de overleden vrouw in bed in. Haar vriendin liet de notaris halen. Er werd een nieuw testament opgemaakt waarin de twee vrouwen royaal begunstigd werden. Trijns bedrog werd ontdekt en ze werd op basis van dit misdrijf en andere vergrijpen, waaronder haar herhaaldelijke verkledingen, veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf, een straf die ze in mannenkleren moest uitzitten. Kort na haar vrijlating werd ze weer in Amsterdam gearresteerd, nu wegens verbreking van haar verbanning en diefstal van een rieten mand met linnen.

Vrouwen als Trijn Jurriaens vinden we ook in andere landen. In Engeland is Mary Frith, alias Moll Cut-purse, een bekende figuur uit het begin van de zeventiende eeuw. Nadat ze haar leven als dienstmeid vaarwel had gezegd en zich als man had verkleed, werd ze een zeer beruchte onderwereldfiguur, zakkenroller, waarzegger, heler en oplichter. Haar leven bood stof voor een contemporaine biografie en een populair toneelstuk.[26] Een Finse vrouw die jarenlang soldaat was geweest, werd ontmaskerd na een diefstal.[27] In 1773 werd in Engeland een vrouw berecht die in mannenkleren had getracht een andere vrouw geld afhandig te maken.[28] En vier jaar later werd een Engelse vrouw tot geseling veroordeeld omdat ze drie keer met andere vrouwen was getrouwd en er met hun geld en kleren vandoor was gegaan.[29]

Aangezien veel van onze gevallen uit rechterlijke archieven komen, zou men kunnen aanvoeren dat het te verwachten viel veel vrouwen met een criminele achtergrond te vinden. In de zeventiende en achttiende eeuw ontstond er duidelijk een criminele subcultuur in de Hollandse steden waarin vrouwen een vooraanstaande rol speelden.[30] Een eigen taal, aliassen en bijnamen waren een belangrijk aspect van de professionele criminele cultuur: vermomming ligt hiervan in het verlengde. Voor oplichters is het gebruik van kleren

van de andere sekse uiteraard een goede vermomming. Zo lijkt het voor de hand te liggen veel travestie aan te treffen, maar het blijft opvallend dat we vrijwel geen mannen vonden die zich voor zulke doeleinden in vrouwenkleren staken.

Een vermomming als man is niet alleen een praktisch onderdeel van het repertoire van de vrouwelijke crimineel; er bestaat ook een meer algemene verwantschap tussen travestie en criminaliteit. Beide gedragsvormen schenden de sociale normen en regels. Waarschijnlijk was het voor vrouwen die al een andere fundamentele maatschappelijke grens, die tussen man en vrouw, hadden overschreden, relatief eenvoudig ook andere normen opzij te schuiven. Aan de andere kant voelden vrouwen die reeds het criminele pad waren opgegaan, minder sterk de maatschappelijke druk om zich in overeenstemming met hun sekse te gedragen en het moet voor hen betrekkelijk gemakkelijk zijn geweest om tot travestie te besluiten.

Voor veel vrouwen uit de lagere klassen was prostitutie een laatste redmiddel in slechte omstandigheden.[31] Meisjes die prostituée werden kwamen uit dezelfde klasse en leeftijdsgroep en hadden dikwijls dezelfde achtergrond van armoede en ontworteldheid als de vrouwen die zich als man verkleedden. Gezien deze overeenkomsten is het opmerkelijk dat deze twee groepen weinig raakvlakken met elkaar hadden. Het gebeurde wel dat een prostituée zich als jongen verkleedde, maar dan was dat vooral een erotische maskerade. De keuze voor travestie wanneer er slechte tijden dreigden, hield dan ook een duidelijke afwijzing in van het alternatief van prostitutie. Kortom, zij die prostituée werden, volgden het vrouwelijke, passieve, seksuele en eerloze pad, terwijl zij die 'man werden', het mannelijke, actieve en aseksuele pad volgden, met behoud van hun eer.

DE EUROPESE TRADITIE VAN VROUWELIJKE TRAVESTIE

Voor een groot aantal van onze vrouwen moet de combinatie van pure noodzaak en de wetenschap dat andere vrouwen deze weg gekozen hadden en succesvol waren geweest in hun travestie, de belangrijkste reden zijn geweest om zich in mannenkleren te steken en dienst te nemen als soldaat of matroos. Ook wordt meermalen verhaald dat anderen hun gesuggereerd hadden om eens langs deze weg te proberen aan honger en armoede te ontkomen. Maria van

der Gijsse bedelde langs boerderijen op de Veluwe met slechts vodden aan haar lijf. Ze vertelde voor de rechtbank 'dat een boer haar een broek en de ander haar een wambuis gaf en dat die zeiden, ze zou nu maar soldaat worden'. En dat had ze toen gedaan. De Amsterdamse garnalenventster Grietje Claas zat zonder werk toen het garnalenseizoen voorbij was. Een schoorsteenveger deed haar toen het idee van verkleding aan de hand en verschafte haar een stel mannenkleren.

Aan Margareta Reymers werd door een werver van scheepsvolk de suggestie gedaan dienst te nemen bij de voc 'vermits zij daar goed fortuin zou maken'. Francina Gunnigh Sloet, die in haar eentje naar Holland moest terugreizen toen ze in Parijs als dienstmeid was ontslagen, kreeg van een Franse herbergierster het advies om zich in mannenkleren te steken. Ook in volksliedjes wordt het idee van travestie vaak door een ander aan de hand gedaan. Het feit dat vrouwen in mannendracht herhaaldelijk voorkomen in volksliedjes, was natuurlijk op zichzelf zowel een bewijs van, als een stimulans voor de voortzetting van de travestietraditie.

De wetenschap dat andere vrouwen hun waren voorgegaan, moedigde vrouwen ertoe aan om deze stap te zetten. Maria van Antwerpen zegt dit ook expliciet in haar biografie. Ze kan daarbij heel goed gedacht hebben aan twee vrouwen die in haar geboorteplaats Breda hadden gewoond: Elisabeth Sommuruell en Mary Read. De eerste leefde jarenlang in de stad van een pensioen dat ze had verdiend als soldaat in de oorlog tegen Frankrijk in de jaren 1672-1678. De laatste was een Engelse, die na een loopbaan als matroos en voordat ze een berucht pirate werd, als vrouw een herberg dreef in Breda.[32] In een kleine garnizoensstad circuleerden ongetwijfeld verhalen over deze vrouwen. In een werk uit 1766 lezen we dat de naam van Elisabeth Sommuruell 'nog bij veel Bredanaars in geheugen was'.[33]

Het besef dat ook andere vrouwen als man geleefd hadden, verschafte onze vrouwen een zekere legitimatie voor hun daden. Ze waren zich ervan bewust een schakel in een lange keten te zijn. We kunnen daarom spreken van een traditie van vrouwelijke travestie. De min of meer geaccepteerde vormen van tijdelijke travestie, zoals op reis of tijdens feestelijkheden en carnaval, droegen bij aan het in stand houden van deze traditie.

Deze traditie van vrouwelijke travestie was niet beperkt tot Nederland. Er was in deze periode ook in Engeland een aanzienlijk aantal van deze vrouwen, die in kenmerken opmerkelijk lijken op

de Nederlandse gevallen. Over Duitse als man verklede vrouwen is in de literatuur veel minder te vinden, maar alleen al het feit dat een opvallend groot aantal van de vrouwen op onze lijst immigrantes uit Duitsland waren, doet vermoeden dat het daar niet anders was. Verscheidene van hen waren gekleed als man naar Nederland gekomen. Dit vermoeden wordt bevestigd in het verslag van het proces tegen Catharina Lincken in het Duitse Halberstadt in 1721. Toen men haar vroeg wat haar motieven waren om als man door het leven te gaan, antwoordde ze 'dat hebben toch meer vrouwen gedaan'. En ze voegde eraan toe dat als zij ter dood zou worden gebracht, er genoeg andere vrouwen in mannenkleren bleven rondlopen: 'als zij omgebracht zou worden, dan zouden er toch noch andere zijn'.[34] In 1580 hadden in een Frans dorpje niet minder dan acht vrouwen in onderling overleg besloten zich tegelijk als man te verkleden en op die manier hun geluk te gaan beproeven.[35] De Ierse Mother Ross, die als soldaat jarenlang onder meer op Nederlands grondgebied heeft gediend, zou in haar jeugd een vrouwelijke soldaat hebben ontmoet. Over de Italiaanse Catterina Vizzani werd gezegd dat ze tot haar travestie kwam omdat ze waarschijnlijk al in haar vroege jeugd was bedorven door het luisteren naar gesprekken van vrouwen.[36]

De meeste bekende gevallen van als man verklede vrouwen stammen uit Noordwest-Europa, en dat is niet verrassend. Juist hier was de huwelijksleeftijd voor vrouwen hoog, hadden vrouwen een relatief grote vrijheid en maakten de grote migratiestromen vrouwen niet alleen zelfstandig maar ook kwetsbaar. In het zuiden van Europa lag de huwelijksleeftijd lager en waren ongehuwde meisjes meer beschermd en bewaakt. Daarnaast kende het katholieke deel van Europa nog een legitiem alternatief voor vrouwen die niet wilden of konden trouwen: intreden in een klooster.

Hoewel deze traditie dus wijd verspreid was, bleef zij illegaal en ondergronds. Travestie werd nooit een aanvaarde mogelijkheid waar vrouwen openlijk voor konden kiezen. Het was ook niet geïnstitutionaliseerd, in tegenstelling tot in enkele andere, niet-Europese en Zuidoosteuropese traditionele gemeenschappen, waar erkende en legitieme wegen bestonden of nog bestaan voor hen die zich bij het andere geslacht willen aansluiten. Inzichten uit de antropologie kunnen daarom een beter begrip van het Europese fenomeen bevorderen.

Geaccepteerde vormen van travestie bestaan en bestonden in verschillende Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische traditionele culturen, en in Europa op de Balkan. De laatste tijd zijn de onderwerpen van rolpatronen en travestie in toenemende mate in de belangstelling komen te staan bij antropologen, maar de interpretaties die ze naar voren hebben gebracht, vertonen een grote verscheidenheid. Bovendien is er veel meer bekend over mannen die een vrouwenrol op zich nemen dan over de omgekeerde variant, die minder vaak voorkomt. Het onderzoek heeft zich vooral geconcentreerd op vormen van rituele travestie en sjamanisme van priesters, profeten en tovenaars.[37]

In hun benadering van het fenomeen van travestie bij niet-westerse volken maken antropologen dikwijls gebruik van het concept van liminaliteit. Liminaliteit verwijst naar de grenzen en categorieën die mensen creëren om orde te scheppen in hun wereldbeeld. Alle fundamentele grenzen die door mensen worden getrokken, hebben een diepere betekenis, of het nu de grens is tussen leven en dood, kind en volwassene of tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke. Het overschrijden van zulke grenzen is niet vanzelfsprekend en vaak gevaarlijk. Zo'n grensoverschrijding gaat daarom vaak gepaard met allerlei soorten rituelen en geloften: 'rites de passage', overgangsriten.

Individuen in zo'n grenssituatie of met een functie in de rituelen die horen bij een grensoverschrijding, hebben een speciale status in de gemeenschap, zoals bijvoorbeeld priesters, sjamanen, medici, medicijnmannen, beulen. Zij die op één gebied een liminele positie hebben, krijgen vaak ook een tussenpositie toegewezen op andere gebieden. Zij die een permanente 'halfslachtige' status hebben, roepen niet alleen positieve reacties op, maar ook – en vooral – negatieve reacties: omdat ze niet passen in de normale sociale categorieën zijn ze bedreigend. Ze verstoren de natuurlijke orde der dingen en veroorzaken wanorde, chaos en vuil.[38]

Het onderscheid tussen man en vrouw is zo'n scherpe indeling in categorieën. Wat zich onttrekt aan deze indeling, heeft altijd heftige gevoelens opgeroepen. Lichamelijk hermafroditisme werd in de middeleeuwen zelfs gezien als werk van de duivel. In de zestiende eeuw bestreed de arts Johannes Wier deze gedachte. Het is geen toeval dat Wier ook een van de eerste tegenstanders was van het

vervolgen van heksen.[39] En niet alleen menselijk hermafroditisme werd als des duivels beschouwd, ook dat bij dieren. In Bazel werd in 1474 een haan die plotseling een ei gelegd bleek te hebben, op de brandstapel gebracht. Uit later tijd zijn meer van dergelijke vonnissen bekend, het laatste uit 1730.[40]

Men heeft veel aandacht besteed aan de 'berdache', een instituut dat we vinden bij Amerikaanse Indianen.[41] Berdaches, meestal mannen maar soms ook vrouwen, kozen vrijwillig de rol van de andere sekse. Deze rolverandering was sociaal geaccepteerd, maar verdween in de negentiende eeuw onder invloed van de moderne, westerse beschaving. Er waren nooit meer dan een paar van deze personen in elke stam. In het Midden-Oosten en in India konden en kunnen alleen mannen de rol van het andere geslacht aannemen. Deze mannen, die zich verkleden als vrouwen, zijn dikwijks prostitués. Ze worden getolereerd, maar niet meer dan dat.[42]

Voorbeelden van expliciete acceptatie van vrouwen die zich een mannenrol aanmeten, zijn veel zeldzamer. De koningen van Dahomey aan de westkust van Afrika onderhielden in de achttiende en negentiende eeuw elitetroepen van vrouwelijke soldaten.[43] Deze vrouwen, die vaak tegen hun wil werden gerekruteerd, werden uitgesloten van het normale gezinsleven en het werd hun verboden om seksuele contacten te hebben. Zij vormden een formidabele militaire macht die door tegenstanders des te meer werd gevreesd omdat men hun duistere krachten toeschreef. Bij een andere Afrikaanse stam, de Nuer, mag een vrouw die geen kinderen kan krijgen officieel met een andere vrouw huwen. Ze krijgt dan de status van man en wordt de 'vader' van de kinderen die door andere mannen bij haar vrouw verwekt worden. Zo'n vrouw is meestal de laatste afstammeling van haar geslacht en op die manier is het mogelijk haar 'lineage' voort te zetten. Bovendien is haar onvruchtbaarheid voor haar stamgenoten voldoende bewijs dat ze geen echte vrouw is.[44]

Wij kennen slechts één voorbeeld van sociaal geaccepteerde rolwisseling door vrouwen waarbij zij zich volledig in mannendracht steken. Dit was het geval in een bergachtig en geïsoleerd gebied op de Balkan, in Noord-Albanië en de aangrenzende Joegoslavische gebieden Kosovo en Montenegro. Tot ver in de twintigste eeuw leefden hier bergvolkeren waarvan de cultuur werd gekenmerkt door bloedveten en een strikte hiërarchie tussen mannen en vrouwen. De vrouwen hadden in de clans weinig rechten en waren weinig meer dan het eigendom van hun vaders of echtgenoten. Maar

wanneer een vrouw dat wilde kon ze de gelofte afleggen dat ze ongetrouwd zou blijven en kuis zou leven. Dit ging gepaard met een strikt ritueel. Bij katholieke stammen speelden, typerend genoeg, priesters een voorname rol in dit ritueel. Als 'gezworen maagd' had een vrouw praktisch dezelfde status als een man.[45] Gezworen maagden droegen mannenkleren en zelfs wapens, het meest eervolle mannelijke voorrecht. Deze rolwisseling was niet altijd zelfgekozen. Wanneer er in een familie geen mannelijke erfgenamen waren, konden de ouders of grootouders een pasgeboren meisje als zoon erkennen. Het meisje werd dan als jongen opgevoed. Ook op oudere leeftijd kon een vrouw de eed afleggen om de plaats van een overleden vader of broer als hoofd van de familie in te nemen. Hier blijkt duidelijk – evenals bij de Nuer – de patrilineaire oorsprong van het instituut. Dit was evenwel niet de enige functie. Het aannemen van de status van een gezworen maagd was de enige aanvaarde manier waarop een vrouw een gearrangeerd huwelijk kon vermijden. Volgens de overlevering waren er zelfs gezworen maagden die een huwelijk sloten met andere vrouwen. De oudste gedocumenteerde gevallen dateren uit het begin van de negentiende eeuw. Het thema van vrouwelijke travestie duikt ook op in vele, soms oude volksliedjes.[46] In de twintigste eeuw heeft de overheid het gebruik uitgeroeid, maar een paar gezworen maagden zijn nog in leven.

De wortels van de Europese traditie van vrouwelijke travestie in de volkscultuur gaan mogelijk zeer ver terug. Wanneer men Stith Thompsons *Motif-Index of Folk Literature* doorneemt, is het opvallend hoeveel variaties er zijn op het thema van sekseverandering en verkleding in de kleren van het andere geslacht. Travestie van mannen en van vrouwen komt herhaaldelijk voor in sprookjes en legenden, van India tot Ierland en van Noord-Amerika tot Oceanië. Als degradatie worden mannen soms in vrouwen veranderd, bijvoorbeeld als straf voor het verbreken van een taboe. Travestie dient voorts als krijgslist in de oorlog of als truc om een vrouw te verleiden. Vrouwen kleden zich in mannendracht om de plaats van hun in de strijd gesneuvelde echtgenoot in te nemen of om hun vaders te wreken. In een Indisch verhaal vermomt een vrouw zich als man om te ontsnappen aan een ongewenste minnaar en in een ander Indisch verhaal wordt een als man geklede vrouw zelfs tot koning gekroond.[47]

In het werk van Stith Thompson is het thema 'sex-test' onderge-

bracht in een aparte categorie. Het betreft hier trucs om erachter te komen of men te maken heeft met een persoon in travestie. Het is veelzeggend dat er maar een paar trucs zijn om een man in vrouwenkleren te ontmaskeren terwijl er vele in omloop zijn die een vrouw in mannenkleren kunnen verraden. Een paar voorbeelden: zet een spinnewiel in de buurt: een vrouw toont interesse, een man niet; gooi een bal: een vrouw spreidt haar benen om hem te vangen alsof ze een rok droeg, een man niet; strooi erwten op de grond: een man heeft een vaste tred, een vrouw valt. Dit laatste voorbeeld komt uit een van Grimms sprookjes, maar we komen het ook tegen in Shakespeares *As You Like It* en deze zelfde list werd ook toegeschreven aan koning Salomo.[48] Kortom, het idee dat men travestie eerder kon verwachten bij vrouwen dan bij mannen was kennelijk diepgeworteld in vele culturen.

Travestie heeft vaak een rituele functie bij niet-westerse volkeren, en mensen die niet onder een der seksen vallen of de scheidslijn tussen beide hebben overschreden, hebben vaak ook een bemiddelende functie tussen het aardse en het bovennatuurlijke, zoals te zien is in de posities van sjamanen en berdaches. Marina Warners historisch-antropologische studie over Jeanne d'Arc laat zien dat er ook in het pre-industriële Europa tussen beide een verband bestond.[49] Jeanne d'Arc legde er de nadruk op dat haar deels in mannenkleren rondgaan voortkwam uit goddelijke inspiratie. Dat haar tijdgenoten een zelfde visie hadden, blijkt uit het feit dat sommigen haar als een heilige beschouwden, en anderen in haar een heks zagen.

In de door ons bestudeerde gevallen van vrouwelijke travestie vonden we weinig aanwijzingen voor dit bovennatuurlijke aspect. De voorbeelden die we hebben zijn echter wel interessant. Rond het midden van de achttiende eeuw was er een waarzegster in Amsterdam, Zwarte Griet, die verklaarde dat ze in het verleden als matroos had gevaren.[50] Een soortgelijke associatie is misschien te herkennen in het feit dat Maria van Antwerpen een tijdlang genezer van 'kwaad zeer' is geweest, een huidziekte die wel door handoplegging bestreden werd. Het is in ieder geval zeker dat Maria haar travestie beschouwde als van God opgelegd, als haar noodlot; zij zag zich als een 'zevende zoon' – iemand die onder een gelukkig gesternte geboren is – en ze geloofde in voortekens. Ook vermeldenswaard is Kenau Symonsdochter Hasselaar, die een leidende rol speelde in de verdediging van Haarlem in 1573. Later werd ze door haar mede-

burgers van hekserij beschuldigd. Hoewel er geen bronnen zijn die melden dat Kenau in mannenkleren vocht, wordt ze in latere prenten afgebeeld als een Hollandse Jeanne d'Arc.[51] Er zijn ook een paar aanwijzingen in deze richting bij de niet-Hollandse gevallen. De Engelse Mary Frith trad op als waarzegster en de kwakzalverspraktijken van Mary Hamilton kunnen misschien in hetzelfde licht worden beschouwd.[52] Eén geval, dat van de Duitse Isabe Bunkens, is werkelijk spectaculair. In 1701 moest ze terechtstaan omdat ze zich als man vermomd had, omdat ze twee keer met een vrouw getrouwd was en, het ergste van alles, omdat ze haar hospita vermoord had om een toverdrank te kunnen brouwen volgens een recept waarvoor ze het hoofd van een vermoorde vrouw nodig had.[53]

HEILIGEN EN MAAGDEN

Er zijn meer aspecten die vanuit een historisch-antropologische invalshoek bezien zouden kunnen worden. Het aannemen van een mannenrol en het geaccepteerd worden als man zijn vaak verbonden met het behoud van de maagdelijkheid, zoals bij de gezworen maagden op de Balkan. We hebben al eerder gezien dat de keuze van een vrouw om zich voortaan als man te kleden soms een alternatief voor en een expliciete afwijzing was van een oneerbaar en seksueel actief leven als prostituée. Het was een van de redenen die Maria van Antwerpen opgaf en we vinden een ander voorbeeld in Anna Maria Everts die verklaarde dat zij mannenkleren droeg uit angst om door een man verleid te zullen worden. Een ander verband tussen maagdelijkheid en travestie werd onder woorden gebracht door de Duitse Catharina Lincken. Toen de rechters haar vroegen of ze niet wist dat travestie verboden was, antwoordde ze dat ze wist 'dat God verboden had dat een vrouw mannenkleren aantrok, maar dat betrof alleen vrouwen en niet maagden'.[54]

Het verband tussen een leven in travestie en een leven als maagd heeft aspecten die meer dan alleen maar lichamelijk zijn. Maagdelijkheid is in veel culturen niet alleen een fysieke, maar ook een sociale staat. Het is het kenmerk van een sociale overgangsfase. Een maagd is, in deze context, een vrouw die seksueel volwassen is maar voor wie seksuele relaties in afwachting van haar huwelijk taboe zijn. De maagdelijke staat houdt dus een voorlopige afwijzing van seksualiteit in. Dit idee van maagdelijkheid leeft nog erg sterk in

gemeenschappen op de Balkan, maar het was ook aanwezig in West-Europa in de zeventiende en achttiende eeuw. Verreweg het grootste gedeelte van onze vrouwen was ongetrouwd, en travestie kon voor hen een middel zijn om een huwelijk te vermijden en om hun maagdelijkheid te bewaren.

In contemporaine populaire romans en toneelstukken waarin vrouwelijke travestie een rol speelt, wordt veel nadruk gelegd op het behoud van de maagdelijkheid als beweegreden voor de travestie. Deze verbinding is ook een terugkerend thema in middeleeuwse heiligenlevens.

Verschillende vrouwelijke heiligen ontsnapten aan een gedwongen huwelijk doordat ze op wonderbaarlijke wijze een mannengestalte kregen, of doordat ze zich als man vermomden.[55] Een vroeg voorbeeld is de heilige Thecla, een vrouw die zo gegrepen werd door de lessen van Paulus dat ze haar verloofde in de steek liet om de apostel te volgen. Toen ze meereisde in zijn gevolg, begon ze zich als man te kleden. De gedaanteverwisseling was met name een prominent thema bij de vrouwelijke heiligen van de vijfde tot de zevende eeuw. De heilige Margaretha vluchtte in haar huwelijksnacht gekleed in mannenkleren en werd monnik onder de naam Pelagius. Een heilige die vanaf de elfde eeuw zeer geliefd was bij het gewone volk in Europa, en vooral in Nederland, was Wilgefortis, onder de naam Sint-Ontkommer. Zij was een Portugese prinses die weigerde zich in de echt te laten verbinden met de heidense koning van Sicilië en God smeekte haar voor dit noodlot te behoeden. Haar verlossing bestond hierin dat ze plotseling een baard kreeg. Een middeleeuwse muurschildering van deze 'baardheilige' siert nog steeds de Stevenskerk in Nijmegen.[56]

De levensverhalen van deze vrouwelijke heiligen vertonen een vast patroon. Zij braken met hun vrouwelijke verleden, zij maakten ruzie met hun familie, zij weigerden hun ouders te gehoorzamen, en zij verwierpen hun seksualiteit. Deze eigenschappen werden niet gewaardeerd in vrouwen en travestie wordt in de bijbel expliciet verboden. Ook hier bestond interactie tussen mythe en werkelijkheid, want deze heiligenlevens inspireerden verscheidene middeleeuwse vrouwen tot navolging.[57] Jeanne d'Arc is van hen de bekendste. Zij weigerde te trouwen met de man die haar ouders voor haar hadden uitgekozen. Later kleedde zij zich als een man, waardoor ze haar status als maagd kon bewaren. Die maagdelijkheid was een essentieel onderdeel van haar charisma.[58] Een veel later voor-

beeld is dat van Antoinette de Bourignon, geboren in 1616, die zich verkleedde als monnik en haar ouderlijk huis ontvluchtte om te ontsnappen aan een gearrangeerd huwelijk. Zo verhaalde zij dit althans in haar autobiografie, die bij nadere beschouwing gemodelleerd is naar de hagiografie. Zij zou later als mystiek en spiritueel leidster bekendheid en aanhang verwerven. Tijdens haar verblijf in Amsterdam kwamen zelfs personen uit de elite bij haar.[59]

De reeds genoemde Catharina Lincken zei zich in eerste instantie als man verkleed te hebben 'omdat ze een heilig leven leiden wilde'. Ze meende dat de duivel haar vanaf haar geboorte, op eerste pinksterdag, achtervolgd had. Ze was een tijdlang lid geweest van een sekte der 'inspiranten', geleid door een obscure vrouwelijke profetes, en hoopte zelf profetische gaven te ontwikkelen.[60] De Franse Mademoiselle de Maupin besloot in de zeventiende eeuw na een leven in mannenkleren uiteindelijk als vrouw in een klooster te treden, alwaar zij in een geur van heiligheid kwam te staan.[61] Hetzelfde was – postuum – het geval bij de Italiaanse Catterina Vizzani. Toen na haar dood ontdekt werd dat Catterina een vrouw was, en nog maagd, werden alle gebruikelijke ceremoniëlen bij de begrafenis van een maagd in acht genomen. Ze werd in een kerk te Rome opgebaard in vrouwenkleren en met een bloemenkrans om haar hoofd. Grote menigten kwamen haar aanschouwen en sommigen zagen in haar een heilige vanwege de wijze waarop ze haar maagdelijkheid bewaard had. Ook ontstond het gerucht dat deze dochter van een timmerman eigenlijk uit een Venetiaans adellijk geslacht stamde.[62]

De traditie van vrouwelijke travestie en de associaties met maagdelijkheid hebben zeker een klimaat geschapen waarin het idee om als man door het leven te gaan niet onvoorstelbaar was. Maar natuurlijk waren de persoonlijke motieven van cruciaal belang. Voor een aantal vrouwen golden ook motieven van psychologische en seksuele aard, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.